

עיון בסיפור "כינורו של רוטשילד" לא' צ'כוב¹

לפנינו סיפור על חיי אדם ומותו, על יחסיו המורכבים עם זולתו, ועל נוקשות, המתפוגגת קמעה קמעה לפני מותו. גיבור הסיפור, יעקב ברונזה, הוא זקן החי בעולם משמים וקורד עם אשתו הזקנה, חיים שגרתיים וסטטיים. המצבים האנושיים, שבהם הוא נתקל, נכרכים במוחו רק במשמעותם הכספית, כושרי רווח אפשרי או הפסד מצער עבורו. בדמותו של יעקב ברונזה באו לכלל ביטוי אחד הנושאים החוזרים ביצירתו של צ'כוב: קשיחותם של האנשים כלפי אלה התנונים לחסדיהם, ותביעתם כי ישלמו בדרך זו או אחרת עבור כל פירור של חסד. נושא אחר בסיפור, שהוא אחד הנושאים המרכזיים בספרות הרוסית של המאה הי"ט, הוא היחס למוות כחלק בלתי נפרד מתפיסת החיים של העם הרוסי. המוות נתפס כתופעה טבעית בלתי נמנית, ועל כן יש לקבלו בהכנעה ובהשלמה. בגורו שאין מנוס ממנה. תפיסה דומה של המוות נמצאת בסיפור "שלוש מיתות" לטולסטוי.

הנימה השלטת בסיפור היא נימה סריג'קומית, שעצב והחמור שאורים בה. לעיתים מורגשת בדברי המספר אירוניה מושחזת, ולעיתים (בעיקר לקראת סוף הסיפור) גוברת הנימה הפיוטית-הלירית. בדרך כתיבתו של צ'כוב בסיפור זה ניכר השימוש באחת הטכניקות המקובלות על האסכולה הרוסית-הפורמליסטית, טכניקת ההזרה, שעליה ידובר בהמשך.

מבנה הסיפור

א. האקספוזיציה

הסיפור נפתח באקספוזיציה ארוכה, המתארת את שגרת חייו של יעקב ברונזה בעיירה הקטנה: את תנאי מגוריו, את אופיו ואת תגובותיו כלפי הסובב אותו. המספר מפרט את מעמדו הכלכלי, כפי שהוא נראה מנקודת מבטו של ברונזה עצמו. הוא מספר על חיי העוני בבקתה הקטנה, על מלאכתו הבלתי שגרתית בהתקנת ארונות מתים, וכן על עיסוקו הנוסף כמנגן לעת מצוא בתזמורת העיירה. תיאור חדרו של ברונזה, בסוף הקטע

¹ העיון מבוסס בחלקו על ניתוח הסיפור, שכתב יאיר ברקאי, מכון שון.

הראשון של האקספוזיציה, בא להמחיש את תפיסת עולמו: אנשים וחפצים עומדים בעיניו באותה דרגה.

מבנה האקספוזיציה משקף את זרימת המחשבות בתודעתו של יעקב: אשתו אינה יותר מאשר חפץ לגביו (נמנית בתוך רשימת החפצים). כל ההתרששויות שבסביבתו נמדדות בעיניו רק על פי התועלת הכספית שניתן להפיק מהן, או לפי ההפסדים שהן עלולות לגרום לו. משמעויות אנושיות אחרות נעלמות מעיניו. האקספוזיציה אינה מתארת תהליך או התפתחות בעולמו הפנימי של יעקב, אלא רישמות ביעקב תכונות שונות. אי-ההגת קשר סיבתי בין ההיבטים השונים שבאישיותו של ברונזה הוא סממן אופייני לכתיבתו של צ'כוב, הנוהג להימנע מפרשנויות-יתר לעובדות שהוא מוסר, מותך כוונה להשאיר זאת לקורא.

באקספוזיציה מתואר גם ההיבט החברתי שבחי ברונזה: קשריו עם היחודי רוטשילד, שאף להם יש צד עסקי. מצב הרוגה הכללי, שבו ברונזה שרוי תדיר, הופך לשנאה פעילה כלפי היחודי. עולמו הפנימי של ברונזה נחשף לפרטיו, והוא מתגלה לא רק בחישוביו הכלכליים וברגשותיו המרומם כלפי רוטשילד, אלא גם בסבלו ובמוצקתו, שהם תוצאה של תפיסת עולמו.

בסיומה של האקספוזיציה המספר מזכיר בחטף חיבת אנושי בדמותו של ברונזה: הנגינה, השפעתה על תחושותיו ויכולתו להירגע מייסוריו באמצעותה. לתיאור האובייקטיבי היבש והאירוני חדרת נימה לירית דקה: "הכינור היה משמיע צליל בחשכה, ורווח לו".

ב. העלילה

העלילה מתחלקת לארבעה חלקים, שבהם מתוארים בפירוט ארבעת הימים האחרונים בחייו של ברונזה. ימים אלה עומדים בסימן של תגודות ומעברים מהקוטב המסחרר-הקשה אל הקוטב האנושי. מעברים אלה מתבטאים בתבזקי זיכרונות ובנסיגה אל העבר. במהלכם של ימים אלה מתרחשים בחייו של ברונזה שני מאורעות מרכזיים: מחלתה ומותה של מארפה אשתו והתנגשותו המקרית ברחוב עם היחודי רוטשילד.

העלילה מורכבת מ-4 חלקים:

1. העלילה נפתחת בתיאור אירוע המערער את שגרת חייו של ברונזה: אשתו נופלת למשכב. אירוע זה גורר אחריו שרשרת תגובות המובילות לשינוי ולהתפתחות בדמותו של ברונזה. תגובותיו של ברונזה למצבה של אשתו - מבוכה המהולה בפחד, עריכת מאזן שנתי של רווח והפסד (במקום מאזן יומי רגיל), נגינה בכינור והתבוננות במארפה בסיומו של היום - הן תגובות החורגות מן השגרה ומובילות לשינוי מסוים ביחסו לעולם.
2. תיאור היום השני נפתח ברגע של היוודעות או הארה נפשית קטנה: יעקב מבין לפתע מדוע מארפה שמחה למות. החרדה שחש ביום הקודם שבה ופוקדת אותו. זוהי חרדה מן האופן שבו הוא חי.
- בבוקרו של יום זה ברונזה מגיע עם אשתו לבית החולים ונתקל בחובש השיכור. קטע זה, חבנוי כמעט כולו מדרשיה בין ברונזה והחובש, משמש הן כהרפיח קומית והן כדרך לאפיין את יעקב מנקודת מבטו של החובש. בין השניים נוצרת אנלוגיה: החובש, בדומה ליעקב, הוא אטום, תוקפני, זעפן ולא רגיש. יעקב, המתייחס אל הסובבים אותו כאילו היו חפצים, זוכה ליחס דומה מצד החובש, כאילו היה הוא עצמו חפץ.

3. היום השלישי הוא יום פטירתה של מארפה. תיאור בוקר ההלוויה נקשר לאקספוזיציה: ברונזה ממשש את הארון ומפטיר "מלאכה כהלכה" - המיומנות המקצועית חשובה בעיניו ולא המשמעות האנושית.

שעת החלוויה היא השעה שבה מתחולל מפנה בדמותו של ברונזה: הוא מטורד מן העובדה שכל חייו עם מארפה לא ריחים עליה ולא ליכבה. הוא חש "תוגה נוראה" ומבין שהיה כפוי טובה. ברגעים אלה עולם המושגים שלו חורג מחישובי רווח והפסד. באירועי יום זה יש גם תיאור סצנה של התפרקות: יעקב מוגע ברזטשילד ושוףד עליו את חמתו, כשהוא מתנפל עליו ומבריו בגידופים. רק כשברונזה, המשטט ללא מטרה על פני העיירה, מגיע אל שפת הנהר, הוא זוכה לרגע של הארה פנימית (הארה שלישית).

התגלות הנוף, קיומו של הנהר, מאירים לפניו את העבר הנשכח. אך אחרי זה חוזר ברונזה לקשיותו הקודמת ומהרהר באותו נוף הרהורים האופייניים לתאוות המסחר שבו. בערבו של יום זה יעקב חולם ומדמדם, כשלנגד עיניו חולמות דמויות המציקות למצפנו, אך אין זה חשבון נפש מודע; לכך אינו מסוגל. ורק הנגינה משמשת לו מפלט בשיכך כאביו.

4. בבוקרו של היום הרביעי נפתח בביקורו של ברונזה אצל החובש. תיאור הביקור קצר ביותר. נוצרת אנלוגיה בין שני הביקורים אצל החובש, אנלוגיה המובילה להשוואה בין ברונזה לבין אשתו: ההשלמה עם המוות, שעיניה את דמותה, חוזרת גם אצל ברונזה. את מהות החיים והמוות שוקל ברונזה, כדרכו, במונחים של רווח והפסד, ואינו מצטער שהגיעה שעתו. תחושותיו מתבטאות ביחסו לכינור ובהתנהגותו כלפי רוטשילד. הוא מפיץ צלילים מכינורו, כדי לחקל על מצוקתו, וגם מחבר מנגינה, המבטאת את יגונו, ואשר כוחה אף לבטא תחושות דומות אצל אחרים.

תמונת הנגינה האחרונה מציגה את השינוי המתחלל ביעקב: תיאוריו הנגינה העצובה והבכי יוצרים אנלוגיה בינו לבין רוטשילד. הפגישה עם רוטשילד מבטאת את השינוי שחל בו: יעקב פונה אליו "בנימת חיבה", ובין השניים נוצרת שותפות רגע מופלאה.

שיאו של התהליך הוא בהארה הרביעית והאחרונה, הקשורה בזיכרון. זהו רגע המוות של יעקב, שבו חומר מבקש ממונו לחשוב במונחים השונים מאלה שהיה רגיל בהם. המשפט האחרון "את הכינור תנו לרוטשילד" הוא מעין צוואה המבטאת את יחסו של ברונזה לכינור. הוא יודע שהכינור יכול להפיץ מנגינות יגון; לאלה ימצא שומר נאמן דווקא רוטשילד, בן דמות היגון.

דמותו של יעקב ברונזה

דמותו של יעקב מעוצבת באמצעות תיאורים של מראו החיצוני, עולמו הפנימי והתנהגותו. אין הוא מסוגל לחסים אנושיים, שיש בהם נתינה ולקחת. הוא מוצג כאדם סגור וחסין כלפי חוץ. את האשמה למצוקתו הוא תולה בגורמים טפלים. את מירוחו הוא פורק בהתבטאויות תוקפניות ובאמצעות הנגינה ונוטה לשכוח פרטים המפריעים לאורח החיים שאימץ לעצמו.

תיאור מראהו החיצוני אינו נמסר לפרטיו, נזכרת רק קומתו הגבוהה והחסונה, שיש לה משמעות בתפיסת עולמו: "עקב רואה יתרון בקומתו בזה שהודות לה הוא לא יטעה במידת הארונות. באשר לעולמו הפנימי, כבר הזכרנו שיעקב מתרגם כל אירוע וכל התרחשות למונחים של רווח ותפסד כספיים. חיון סובבים סביב השגת כסף עד כדי שכחת ההיבטים האחרים של החיים. סולם ההתקדמות המקצועית שהוא קובע בדמיונו מצטמצם בשאלה: כמה אני יכול להרוויח יותר, אם אעשה ארונות מתים בעיר המחר?"

קריטריון אחר, המשמש את יעקב בבחינת המציאות, קשור אף הוא בהיבט הכספי: ראית המציאות כמסקנת הזדמנויות להפגת מיומנותו המקצועית. אוכלוסיית העיירה נחלקת בעיניו על פי מידת המיומנות הנדרשת בהתקנת ארונות מתים עבורם. רק אל הנגינה יעקב מתייחס באורח שונה: אין הוא רואה בה רק מקור לרווח כספי או חוייה חברתית לא נעימה. יש בכוחה של הנגינה להשפיע על התחושותיו העמוקות ביותר ולספק לו מפלט והקלה רגשית.

להתנהגותו מתאפיינת בתוקפנות פעילה כלפי החלשים ממנו, התנהגות שהיא תוצאה של הרגשות התוקפניים הרוחשים בנפשו. אך כשהוא נתקל בחזק ממנו (למשל בחובש), הוא מתרפס. באשורו הוא נוהג בתוקפנות (אוסר עליה לשתות תה, גוער בה ומסתער עליה באגרזיות) או בחוסר תשומת לב ובאדישות. הוא רואה בה אף כל, המבצע מסכת של תפקודים, אל בני האדם הוא מתייחס כאל חפצים שימושיים: הוא מצפה למוותם של החולים, וכשאנים מתים בקצב הדרוש לטעמו, הוא מתרגז. את מותם של ילדים הוא מקבל באי רצון ובזלזול, משום שהתקנת ארונות עבורם אינה דורשת מיומנות מקצועית. אל רוטשילד הוא מתייחס בטינה ובבוז, משום שהוא מסמל בעיניו את העליבות שבנגינה. הופעתו החיצונית המכוערת של רוטשילד מעוררת בו שנאה, וחולשתו מעוררת בברונזה את יצריו התוקפניים. אופייני לברונזה לשפוט אדם על פי היבט אחד ולהחיל את שיפוטו על ציבור שלם, ולכן גם את יחסו לרוטשילד היחודי הוא מחיל על כל היוחדים.

השינוי בדמותו של יעקב חל בימיו האחרונים, הרצופים זיכרונות מימים עברו. הוא מגיע למסקנה ש"אלמלא השגחה והטינה היו האנשים אזכים לתועלת עצומה". ביומו האחרון מתרכז יחסו לרוטשילד ונוצרת ביניהם אחווה. רק ברגעיו האחרונים יעקב מגלה את החסד שבנתינה ואומר: "את הכינור תנו לרוטשילד".

ההזרה בסידור ומשמעותה

הסיפור מעורר תחושה קשה של אי נוחות, הן מבחינה תימטית והן מבחינה סגנונית: התייחסותו המזדה של ברונזה לעולם שבו הוא חי נמסרת בסגנון אירוני, יבש וחסר רגש. כבר בפסקת הפתיחה ניתן לחוש במשהו חורג ומזרז: צמצומו של כל ממד רגשי-אנושי אצל ברונזה, המתייחס לאנשים כאל עצמים. תיאור תפיסת המציאות של ברונזה יוצרת תחושה של אי נוחות ורחיקת, בשל הפער שבין משגיו של ברונזה ועולמו הנפשי לבין אלה של הקורא. ברונזה אינו מתייחס למוות כאל מאורע מכאיב או מצער, אלא כאל אירוע שגרתי, שניתן להפיק ממנו רווח כספי. התייחסות מסחרית כזו למוות, הבולמת כל רגש אנושי, הופכת את היוצרות וגורמות לברונזה לצפות בדריכות למוותם של אנשים ולראות אפילו במוותם של ילדים מאורע של מה בכך, שאין רווח בצדו. התייחסות שכזו מקוממת את הקורא ומעוררת בו תחושה קשה.

התחושה הקשה מתחזקת ומתחדדת בשל טכניקת הכתיבה שצירב עושה שימוש בה, אם כי לא במובהק, טכניקת ההזרה. באמצעות טכניקה זו תופעות ומצבים מוכרים מוצגים באור זר ולא מוכר, במטרה ליצור אפקט מיוחד על הקורא: לחדד את רגישותו ויחפכו למודע ולביקורתי כלפי המסופר. צירוב יוצר הזרה של המציאות המעוצבת ביצירה על ידי חזירה לתודעתו של גיבור הסיפור וחשיפת תהליכי החשיבה והתחושה שלו. העולם המעוצב ביצירה מתואר בעיקרו לפי עולם המושגים של ברונזה ומקודד מבטו. אף כי יש מספר היצוני המוסר לפי הדברים, חריגו מצמצם את נוכחותו וממעט בהתערבותו. דרך מסירה זו היא דרך סובייקטיבית, המציגה לפני הקורא עולם מוכר, כפי שהוא נתפס על ידי הדמות. עולם זה מכח בתדמיה את הקורא ודחיה-מוציאה השלטה בו. למשל: הארון שמתקין ברונזה עבור אשתו נרשם בפנקסו כחפסד. הגרוטסקה שבמצב זה מחריפה בשל העובדה שהאשה עודנה בחיים ומקבלת יחס זה כמוהו מאליו. דחיה-מוציאה - המרה של התחום האנושי בתחום חוויה אחר (במקרה שלנו תחום מסחרי) - היא אחת הדרכים המובהקות ליצירת הזרה. תחבולה זו של שימוש בנקודת התצפית של ברונזה מאפשרת אפוא את שיקוף התופעות ובחינתן על פי הערך השליטי בעולמו - הרווח הכספי. הקורא צמוד למחשבותיו של ברונזה מבלי שהמספר יספק לו אפשרות להתבונן בדברים מפרספקטיבה אחרת.

1. על ההזרה ראה לעיל עמ' 26.

הצעות להוראת הסיפור

בסיפור נחשף יחס מוזר ויוצא דופן לחיים ולמוות. יש להניח, שדמותו של ברונה ומערכת המשגים אשר באמצעותם הוא מתייחס אל המות, שביביו יעוררי רתיעה ומחאה בלב התלמידים. תחושות אלה אפשר לנצל להדרכת התלמידים להבחנה בין התייחסות אמוציונלית-ספונטנית לכתוב לבין שיפוט הגיוני ומבוקר. לאחר שהתלמידים יבטאו את יחסם הראשוני למסופר, ניתן לכוונם לדיון בגורמות ובעמדות המוצגות בסיפור בעזרת השאלות שלהלן.

קריאת הסיפור – אפשר לחלק את הקריאה בסיפור לשני חלקים או יותר. כדי לחקל על התלמידים לעקוב אחרי השתלשלות העלילה. תחילה ניתן לקרוא את האקספוזיציה ולדון בנושאים הכלולים בה (ראה לעיל בניתוח), ואחר כך לקרוא את גוף הסיפור. גם את גוף הסיפור אפשר לחלק לקריאה ודיון נפרד של כל אחד מארבעת הימים המתוארים. הפרדת האקספוזיציה מן העלילה בשעת הקריאה עשויה להכין את התלמידים לקריאת אירועי העלילה, ולחדד את ההבדלים בין שני המושגים (אקספוזיציה ועלילה).

הדיון באקספוזיציה יכול להתנהל באמצעות השאלות המוצגות בחלק הראשון של נושא א' – תפיסת עולמו של יעקב ברונה. שתי השאלות הראשונות מתייחסות לקשריו של ברונה עם סביבתו. בהמשך (שאלות 3–4) נדרש התלמיד לבחון את תפיסת עולמו של ברונה ולהביע את דעתו עליה. לדיון זה ניתן לצרף את השאלות שבנושא ב', הדנות באקספוזיציה (א' 1–4). השאלה הראשונה קלה למדי, וניתן להיעזר בה להוראת האפקט של ההזרה (עיין בניתוח).

לדיון בעלילת הסיפור יוחזו מגוון רחב של שאלות הכלולות בנושא ב' חלק ב' – העלילה. אפשר לדון בהרחבה באירועי כל אחד מארבעת הימים המתוארים בסיפור, ולכך מיועדות שאלות מפורטות שניתן להשתמש בהן גם כדפי עבודה לתלמיד כחכנה לשיעור וגם כמהלך. אפשר להסתפק בדיון מעמיק רק ביום אחד – היום האחרון, שהוא היום שבו חל שינוי מסוים בגישתו של ברונה לחיים. את השאלות הדנות ברגשותיו ובהתנהגותו של ברונה (נושא א', חלק ב') ניתן לשלב בדיון או לתת אותן לתלמידים כעבודה מסכמת.

רישומה של ההזרה מורגש כבר בפרטים הנמסרים באקספוזיציה, משום שכבר שם נקודת התצפית היא של ברונה. למשל: אם רק אנשים מעטים מתים, "מצב העסקים בכי רע". מותו של מפקח המשטרה בעיר המחוז ולא בעיירה הוא "הפסד של 10 רובל לפחות". ימי שבת וחג נתפסים כימים מבוזבזים, שכן אין בהם רווח כספי. בדרך זו נחשפים אופקיו המצומצמים של ברונה, דלותו הרוחנית ודעותיו הקדומות (כלפי היהודי רוסטילד, למשל). העובדות מתוארות כמות שתי, אך הפרספקטיבה של החדבונות, היא היוצרת את ההזרה. השיפת עולמו הפנימי של ברונה אינה יוצרת, כמקובל, הזדהות בין הקורא לבין הדמות, אלא להפך: נקודת התצפית מונצלת ליצירת ההזרה.